

OSMANLI İSTANBUL'UNDA TÜRKÇEDEN BAŞKA DİLLERDE EDEBİYATLAR

JOHANN STRAUSS*
ÇEV. AHMET AYDOĞAN - ÖMER ULUSOY

Giriş: Kozmopolit Bir Edebiyat Merkezi Olarak İstanbul

1911'de *Genç Kalemler* dergisinde yayınlanmış olan bir makalede Ziya Gökalp şöyle yazar: “Memleketimizde Türk edebiyatından başka Arap, Ermeni, Bulgar, Rum edebiyatları da var.”¹ Ziya Gökalp'in ülke hakkında bu tespitinin başkent İstanbul için daha da fazla geçerli olduğu ileri sürülebilir. Fakat yakın zamanlara kadar, Osmanlı başkentinin sadece Müslüman Türkler için değil, başka birçok cemaatler için de bir edebî faaliyet merkezi olduğu neredeyse unutulmuştu.

Bununla beraber, etnik köken ve dil bakımından büyük bir çeşitliliği içeren topluluklar için belirli dönemlerde kültür merkezi hâline gelmiş olması, sakinlerince bu kadar çok değişik isimlerle anılan² bu kentin kendine has bir özelliğidir. Gerçek şu ki İstanbul sadece Ziya Gökalp'in sözünü ettiği toplulukların değil, ileriki sayfalarda görüleceği üzere, aynı zamanda Sefarad Yahudilerinin, Arnavutların, Kürtlerin ve Çerkezlerin de edebî faaliyet alanıydı. Hatta çağdaş İran edebiyatının ortaya çıkışı bakımından Osmanlı

başkenti çok önemli bir rol oynamıştır. Fars dilinde en etkili gazetelerden biri olan *Ahter* (Yıldız) 1876-1896'da burada yayınlandı. Eserlerin bazıları Avrupa dillerinde (Fransızca) de neşredildi. Bunlardan Mustafa Celaleddin Paşa'nın (Konstanty Borzecki, d. 1826-ö. 1876) *Les Turcs Anciens et Modernes*'in (1869) ya da Charles Mismar'in (d. 1832-ö. 1904) *Soirées de Constantinople*'sinin (1870) Türk aydınları arasında çok büyük bir etkisi olacaktı.³

Osmanlı İmparatorluğu'nda pek az şehir, muazzam imparatorluğun her köşesinden insanları sürekli olarak kendine çeken başkent ile boy ölçüşebilir. (Karagöz oyunları ve onların kahramanları bunu gayet canlı biçimde gözler önüne serer.) En ilginç “İstanbul romanları”ndan (bkz. aş.) birinin yazarı olan Yunanlı Christoforos Samarcidis (d. 1843-ö. 1900), şehri bir “Babil Kulesi”ne benzetiyor. O dönemde İstanbul'dan başka, sadece İzmir (Rumlar, Ermeniler ve Sefarad Yahudileri için) ve Beyrut (Arap edebiyatı için), önemli edebî faaliyetin cereyan ettiği şehirler olarak kabul edilebilirdi.

Söylemeye bile gerek yok, bu faaliyetin ancak çok küçük bir kesiti bu yazıda sunulabilir. Dolayısıyla ister “millî” edebiyatlar çerçevesinde ister farklı bir özelliğiyle olsun, kurucu eserler tercih edilecektir. İstanbul'un zaman zaman yeni fikirlerin doğması için son derece elverişli bir alana dönüştüğü kuşku götürmez. Özellikle 1870'ler, yani I. Meşrutiyet Dönemi öncesi, Jön Türk Devrimi (1908) sonrası ve Mütareke yılları (1918-1923) böyledir. Bulgaristan, Yunanistan, Kürdistan, Arap ülkeleri ve hatta Afganistan'da daha sonra ün kazanan birçok yazar ve aydın, eğitim ve gelişim yıllarını Osmanlı başkentinde geçirmiştir.

* Strazburg Üniversitesi

¹ Gökalp ayrıca şunu da vurgular: “Türkler hiç bir kavme lisan ve edebiyatlarından vazgeçmeyi teklif etmiyor” (krş. *Genç Kalemler* 1327, c. 2, sy. 2; *Genç Kalemler* dergisi yeniden basılmıştır: haz. İsmail Parlatır ve Nurullah Çetin, Ankara 1999, s. 108).

² İstanbul genellikle Türkler tarafından *İstanbul* olarak anılır, fakat Osmanlı döneminde hem konuşma hem yazma dilinde bunun yanında başka birçok isim kullanılmıştır. Bunlar bu şehrin değişik dillerinde basılmış kitapların kapak sayfalarında da görülür. Araplar tarafından XIX. yüzyılda kullanılan en yaygın ve bilinen tabir *el-Âstâne* idi, Rumlar ise *Konstantinopolis* veya sadece *i Polis* (Şehir) adlandırmayı âdet edinmişlerdi. Benzer şekilde Ermeniler de *Gosdandmubolis* veya *Bolis* diyorlardı. Fransızca konuşan Levantenler için Osmanlı başkenti elbette *Constantinople* idi. Sefarad Yahudileri şehre *Konstantinopla* veya *Kuşta*, Bulgarlar ve Sırlar ise *Tsarigrad* diyorlardı.

³ Bkz. J. Strauss, “İstanbul'da Basılan Fransızca Kitaplar”, çev. Erol Üyepazarcı, *Müteferrika*, 2000, sy. 18, s. 3-35.

İlkler: Fetihden Sonra

İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra hayatta kalan Rum bilgin ve yazarlarının çoğunun şehri terk edip başta İtalya olmak üzere, başka ülkelere göç ettikleri bilinen bir gerçektir. Gittikleri yerlere klasik yazarların çok kıymetli metinlerini de beraberlerinde götürdükleri için bu kişilerin Avrupa'daki Rönesans hareketinin başlamasında büyük payları olmuştur.

Fakat İmrozlu Mikhael Kritobulos (ö. ykl. 1470?) gibi, yeni Türk hükümdarının tarafına katılan kayda değer istisnalar da vardı. Kritobulos'un kaleme aldığı beş kitaptan oluşan Grekçe tarihin ana bölümü, kitabın kendisine ithaf edildiği II. Mehmed'i ve dönemini konu edinir. Bu dönemi ele alan en önemli ve en güvenilir anlatılardan biridir.⁴ Bunun yanı sıra kitabın özgün el yazmasının İstanbul'da Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde muhafaza edilmiş olması ise benzersiz bir durumdur! Eser XIX. yüzyılda "yeniden keşfedilir" ve hatta bu kentte bir baskısı yapılır.⁵ Ardından 1908 Osmanlı Meclisi İzmir milletvekili olan Endirlikli Pavlos Karolidis'in (Karolidi Efendi, d. 1849-ö. 1930) Osmanlı Türkçesine çevirisi *Târîh-i Sultân Mehmed Hân-ı Sâni* başlığıyla *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nın (TOEM) ilavesi olarak 1912'de yayımlandı. Bu çeviri bir "klasik" hâline gelmiştir ve hatta günümüz Türkçesindeki versiyonları bile bilinmektedir.⁶

II. Mehmed'in tayin ettiği ilk Rum Ortodoks patriği, pek çok dinî eser vermiş olan⁷ âlim Georgios Scholarios (Gennadios II, d. ykl. 1405-ö. ykl. 1473), başka bir edebiyatta yer aldı. Onun, padişah'ın isteği üzerine 1455 veya 1456'da kaleme aldığı Hristiyan inancını tanıtan *İ'tikâdnâme (Peri tês Sôtêrias tôn Anthrôpôn)* adıyla bilinen eseri de, Karaferye Kadısı Ahmed tarafından

⁴ Diether Roderich Reinsch tarafından yapılmış tenkitli basımı için bkz. *Critobuli Imbriotae Historiae*, Berlin 1983. İngilizce çeviri için bkz. Charles T. Rigg (çev.), *History of Mehmed the Conqueror*, Princeton 1954.

⁵ Kritobulos'un *Târîh-i Sultân Mehmed Hân-ı Sâni*'si ve onun Macar Bilimler Akademisi için bir Fransızca çevirisi yaklaşık 1871'de İstanbul'da yayımlandı. Yayına hazırlayan Philipp Anton Dethier (d. 1803-ö. 1881), 1872'de Arkeoloji Müzesi'nin (*Müze-i Hümayun*) yöneticiliğine atandı.

⁶ İlk defa olarak Beyazıt Devlet Kütüphanesi Müdürü Muzaffer Gökman tarafından sadeleştirilerek, 1967 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır (ikinci bs. 1999). Kitabın yeni bir çevirisi Ari Çokona tarafından yapılmış ve 2012 yılında çiftdillli bir edisyon da yayımlanmıştır.

⁷ Patrik Gennadios'un bütün eserleri sekiz cilt hâlinde Asompsiyonist rahipler M. Jugie, Louis Petit ve İstanbul'da seçkin bir Rum bilim adamı olan Ksenofon A. Sideridis (d. 1851-ö. 1929) tarafından neşredilmiştir. Bkz. *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, Paris 1928-30.

Türkçeye tercüme edilmiştir. Günümüze Yunan alfabesiyle ulaşılmış olan bu metin, geleneksel olarak "Karamanlı" (yani Yunan harfleriyle Türkçe) edebiyatının ilk örneği olarak kabul edilir.⁸

İstanbul'un Osmanlı Türkleri tarafından fethi, tahmin edilebileceği üzere gayrimüslim yazarların kaleme aldıkları çok sayıda mersiye de ilham kaynağı olmuştur.⁹ İstanbul'da üç ay geçirmiş olan Ermeni yazar Ankaralı Apraham'ın [Abraham Ankiwraç] eseri, bu mersiyelerin arasında en tanınmışıdır. Onun 392 mısradan oluşan *İstanbul'un Düşüşüne Ağut*'ü birkaç kere yayınlanmış ve Türkçe de dâhil birçok dile çevirilmiştir.¹⁰

XVI. Yüzyıl: İbranîce ve Yahudi-İspanyolcasında Öncü Eserler

XV. yüzyılın sonunda İberya Yarımadası'ndan kovulan ve II. Bayezid döneminde Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Yahudilerden birçoğu, İstanbul'a yerleşmiş ve burada hemen bir yayıncılık faaliyetine girişmişlerdir. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaacılığın ilk ortaya çıktığı zamandır.¹¹

Bundan sonra birçok eser İbranîce olarak yayımlanmıştır. İstanbul'da 1530'lara değin birçok matbaacı tarafından 100'e yakın kitap (hahamların eserleri; Tevrat) basılır. Bu matbaacılar arasında İtalya kökenli seçkin bir Sefarad aileye mensup, Eliezer Soncino da bulunur. 1545-1547 arasında Eliezer Soncino, Eski Ahid'in (Tevrat) ilk beş kitabını Arapça ve Farsça tercümeleriyle, ardından Yunanca ve İspanyolca versiyonlarıyla birlikte yayınlar; bu çevirilerin tümü İbranî alfabesi ile basılmıştır.¹² Özellikle, bu yayın için

⁸ İlk defa Martin Crusius'un *Turco-Graeciae Libri Octo ...* (Basel 1584) adlı eseri içinde (II. Kitap, s. 107-119) hem Latin hem Grek harfleriyle ve Grekçe asıl metnin yanında Latince tercümeyle birlikte basılmıştır. Arap alfabeli bir versiyonu Eflak Voyvodası Matei Basarab (d. 1632-ö. 1654) için Mısırlı Yannaki adlı biri tarafından 1646'da yapılmıştır. İlk matbu Karamanlı kitap olan *Apanthisma tês Christianikês Pisteôs = Gülzâr-ı İmân-ı Mesîhî* (İstanbul 1718) içinde *İ'tikâdnâme*'nin Türkçe metni de bulunur.

⁹ Bu eserlerle ilgili olarak bkz. Marios Philippides, Walter Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography and Military Studies*, London 2011.

¹⁰ Bkz. A. K. Sanjian, "Two Contemporary Elegies on the Fall of Constantinople, 1453", *Viator: Medieval and Renaissance Studies*, 1970, sy. 1, s. 223-261; bu mersiyenin Türkçe çevirisi için bkz. "Engürlü Rahip Apraham'ın Fetihnamesi", Kevork Pamukçuyan, *İstanbul Yazıları* içinde, haz. Osman Köker, İstanbul 2002, c. 1, s. 50-60.

¹¹ İlk eser 1495'te basıldı. Bu, Musevî hukuk ve uygulamalarının standart derlemesini içeren *Arba'a Turim* (Dört Sıra) adlı eserin dört ciltlik bir baskısı idi.

¹² Kitabın Grek alfabesi ile yayını Dirk C. Hesseling (*Les Cinq Livres de la Loi (Le Pentateuque): Traduction en néo-grec publiée en caractères hébraïques à Constantinople en 1547*, Leipzig 1897) tarafından yapıldı.

hazırlanıp hazırlanmadığı bilinmeyen Grekçe tercüme, Grek dilinin tarihî gelişimi bakımından fevkalade ilginç bir metindir. Ayrıca, 1534-1546'da, o dönemde oldukça rağbet gören İspanyolca bir şövalye romanının, *Galyalı Amadis'in* (*Amadís de Gaula*, 1508) İbranîce bir çevirisi de İstanbul'da yayınlanmıştır.¹³ Macera peşinde koşan gezgin şövalyenin sonu gelmez serüvenlerinin hekim Yaakov Algabe'ya ait bu çevirisi (aslında bu eserin tamamının değil, ancak bazı bölümlerin çevirisidir) İbranîce yayınlanmış ilk din dışı eser ve aynı zamanda ilk romandı.¹⁴ Sefarad Yahudileri *Amadis'i* okumak için İbranîce çevirisine ihtiyaç duymuş olamayacaklarından, çeviri -anlaşılan o ki- Osmanlı topraklarındaki veya başka ülkelerdeki İspanyolca bilmeyen Yahudiler için yapılmıştı. Ne ki Algabe'nin çeviri tasarısı yeterli bir talep uyandıramadığı için kalıcı bir eğilim oluşturmakta başarılı olamamıştır. Avrupa romanı, İbranîcede ancak XIX. yüzyılda ve bu defa farklı bir kültürel çevrede (yani Doğu Avrupa'da) ortaya çıkacaktır.

Bir başka öncü nitelikli yapıt ve aynı zamanda İstanbul üzerine gayrimüslimlerce yazılan en ilginç eserlerden biri yine bir Osmanlı Yahudisi, haham Moşe Baruh Almosnino'ya (d. 1510-ö. 1580) aittir. Söz konusu eser İbranîce değil, Sefarad Yahudilerinin etnik dilinde yani İspanyolca kaleme alınmıştır. Üretken bir yazar olan Almosnino, Selânik'te doğmuş ise de, *Neve Şalom* cemaatine haham seçildiği için İstanbul'da ölmüştür. 1566'da Selânik Yahudi cemaati, onu cemaate bahşedilmiş vergi imtiyazlarının geri kazanılmasını sağlamak amacıyla bir temsilciler heyetinin başkanı olarak İstanbul'a gönderir. Bu vazife esnasında Almosnino, kısmen bir Osmanlı İmparatorluğu tarihi kısmen de temsilciler heyetinin başkent ziyaretlerinin bir kaydı ve anlatısı olan *La Kronika de los Reyes Otomanos* (Osmanlı Padişahlarının Kroniği) başlıklı bir el yazması kaleme alır. Almosnino'nun eserinin (Memorial de Algunos Estremos) başlıklı üçüncü kısmı, Osmanlı başkentini hayli özgün bir biçimde bir "aşırı uçlar" dünyası olarak sunar. İklimden başlayıp "üreme" (*generación*) ile sona eren yirmi altı *estremos* toplu olarak ele alınır. Kitap aynı zamanda

13 İlk versiyonları XIV. yüzyıla dayanan Garcı Rodríguez de Montalvo'nun (d. ykl. 1450-ö. 1504) *Amadís de Gaula'su*, XVI. yüzyılda romans edebiyatının halk tarafından en çok sevilen örneklerinden biriydi. Okurlar, kahramanın macera ve yiğitliklerine doyamamıştır. Nihayetinde Cervantes, türün bir parodisi olarak *Don Quixote*'unu kaleme aldı.

14 'Alilot ha-abir = Amadís de Gaula, *Sefer kolel sipurim gedolim ve-niḥla'im kemo 'inyene miḥmatot u-gevurot me-anše ha-šem ve 'isqe ahavah ve divre ha-yamim mi-melakhim gedolim*, İstanbul 301 (1541).

Kanunî Sultan Süleyman ve II. Selim döneminin mimari eserleri ile tarihî olaylarının tasvirlerini de içermektedir. Ne var ki eser, Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir zaman yayımlanmaz. Ancak bir bölümü Latin alfabesine dönüştürülerek, *Extremos y Grandezas de Constantinopla* başlığıyla 1638'de Madrid'de basılır.¹⁵

Moşe Almosnino'nun eseri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Sefarad Yahudilerinin kendi ana dillerinde vücuda getirdikleri ilk özgün anlatı olarak kabul edilmelidir. Almosnino ayrıca vaaz ya da nasihat türünden Yahudi-İspanyolca *Hanhagat ha-Hayyim = Regimiento de la Vida* (Selânik 1564) isimli bir eser de kaleme almıştır. Kitap, genç bir akrabaya hayatın nasıl yaşanması gerektiğine dair bir kılavuz olarak hazırlanmıştır. Bu eserin Latin harfleriyle bir baskısı Amsterdam'da 1729 yılında yapılır.

XVII. Yüzyıl

XVII. yüzyılda İstanbul'da istisnai kişilikler arasında Rum Ortodoks Patriği Kiril Lukaris ve Kevork Pamukciyan tarafından haklı bir biçimde "Ermeni edebiyatının medar-ı iftihar"ı olarak anılan Ermeni tarihçi, matbaacı ve şair Eremya Çelebi Kömürçiyen (ö. 1695) gösterilebilir.

Yahudi ve Ermenilerden sonra¹⁶ ve İbrahim Müteferrika'dan tam 100 yıl önce İstanbul'da bir matbaa kuran üçüncü cemaat Rumlardı. Bu müessese, Giritli Rum Ortodoks Patriği I. Kiril Lukaris (d. 1572-ö. 1638) ile işbirliği içinde Kefalonyalı Nikodimos Metaksas tarafından 1627'de kurulmuştur. Lukaris'in girişimi ile keşiş Gelibolulu Maksimos (ö. 1633) Yeni Ahid'in çağdaş Yunancaya ilk çevirisini (1629'dan sonra) yapmıştır. Patrik de bu çeviriye bir önsöz yazmıştır. Devrim niteliğindeki bu çeviri, edebî açıdan da oldukça ilginç bir eserdir. Ne yazık ki bu çeviri İstanbul'daki -fevkalade kısa ömürlü- Rum basımevinde yayınlanamaz. Osmanlı başkentindeki Felemenk sefirinin yardımı ile basımı 1638'de Cenevre'de yapılır, tıpkı Kiril'in "İstanbul'da Mart 1629 tarihinde kaleme aldığı" *Confessio Fidei'si* gibi. "Kalvenci" Patrik Kiril Lukaris'in (Kendisi Batı Avrupa'daki Reform hareketine yakınlık duyuyordu.), karşıtlarının entrikaları yüzünden sonunda idam

15 P. Romeu Ferré tarafından *Crónica de los Reyes otomanes* başlığı ile yeni baskısı, Barcelona 1998.

16 Tokatlı (*T'ozatec'i*) Apkar Tbir (Kâtip Apkar) ilk denemesini İtalya'da yaptıktan sonra, bir Ermeni vakanüvisin (Mağakia Cevahirciyan) ifade ettiği gibi, "Sultan Selim'in hükümdarlık döneminin ikinci yılında ve Başpiskopos Hagop'un dördüncü yılında" 1567'de İstanbul'da ilk Ermeni basımevini kurdu.

edilmesi sebebi ile Maksimos'un Yeni Ahid'i kendisine pek geniş bir kullanım alanı bulamamıştır.¹⁷ Bundan sonra da yapılan her bir Yeni Ahid tercümesi şiddetli bir dirençle karşılaşmıştır.¹⁸

Patrik Lukaris'in eserleri İstanbul'la pek az ilgili olmasına karşın Osmanlı başkenti, Eremya Çelebi Kömürçiyân'ın hem Ermenice hem Ermenice-Türkçe (Ermeni yazısıyla Türkçe) kaleme aldığı çok sayıda eserde tarihî, topoğrafyası hatta tabii felaketleri (yangınlar)¹⁹ ile gerçekten önemli bir yer tutar.²⁰ Bundan başka, Eremya Çelebi Kömürçiyân, tarihî içerikli birkaç manzume de bırakır. "İstanbul Tarihi"²¹ adlı manzumesi sadece XVII. yüzyıl (1661 ila 1684 arası) İstanbul tarihi hakkında değil, aynı zamanda kente ve sakinlerinin hayatına ve sadece onlarla sınırlı kalmaksızın -özellikle- Ermenilere dair bilgiler verir. Bu eserde, Eremya Çelebi rehberlik ettiği *Vardapet* Vartan diye tanıtılan bir dostuyla şehri ve etrafını deniz ve kara yoluyla dolaşır. Bu tür "şehir yürüyüşü" örnekleri XIX. yüzyıl Ermeni yazarlarının eserleri arasında da bulunabilir.²² Bu eserden, bir bakıma Evliya Çelebi'yi hatırlatırçasına; coğrafi, etnografik ve topoğrafik ayrıntılı bilgilerle, tarihî ve ekonomik olaylar ve anekdotik kesitlerle dolu canlı bir İstanbul panoraması ortaya çıkar. Eser, edebî bakımdan da niteliksiz değildir. Hatırı sayılır miktarda Türkçe sözcük de içerir. Eremya Çelebi bundan başka biri 8.111 beyitten oluşan "Osmanlı

¹⁷ Kiril Lukaris ile ilgili olarak bkz. George A. Hadjiantoniou, *Protestant Patriarch: The Life of Cyril Lucaris (1572-1638), Patriarch of Constantinople*, Richmond/Virginia 1961.

¹⁸ Yeni Ahid'in bir sonraki mütercimi Midillili keşiş Serafim'in (ö. 1735) hayatı Sibirya'da sürgünde son bulur. 1830'da bir çeviri için British and Foreign Bible Society, Sakızlı keşiş Neofytos Vamvas (d. 1776-ö. 1866) ile işbirliği yaptı. Ortak çalışmanın sonucu 1836'da Londra'da basıldı fakat okur kitesine ulaşması pek mümkün olmadı. Aleksandros Pallis'in (d. 1851-ö. 1935) bir başka tercümesi 1901'de Atina *Akropolis* gazetesinde yayımlandıktan sonra sekiz kişinin hayatını kaybettiği bir ayaklanmaya yol açtı.

¹⁹ Eremya Çelebi İstanbul'daki yangınların bir tarihini (*Patmut'iwn Hrakizman Kostandnupolsoy*) kaleme aldı. Bkz. Eremya Çelebi Kömürçiyân, "Yangınlar Tarihi", çev. Hrand D. Andreasyan, *TD*, 1973, sy. 27, s. 59-84.

²⁰ Eremya Çelebi ve eserleri ile ilgili olarak bkz. Avedis K. Sanjian, Andreas Tietze (haz.), *Eremya Chelebi Kömürçiyân's Armeno-Turkish Poem "The Jewish Bride"*, Budapeşte 1981, s. 12-46.

²¹ Önce Doktor Vahram Torkomyan (d. 1858-ö. 1942) tarafından yayımlandı, *Eremia Çélepîi K'éômiwréan, Stampôlay Patmut'iwn*, III c., Viyana 1913-38. Türkçe çevirisi için bkz. Eremya Çelebi Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1952 (2. bs., 1988).

²² Krş. Hagop Baronyan, *İstanbul Semtlerinde Bir Gezinti* (1880, *Ptoyt më Pôlsoy t'alerun mëj*), yazarın *Millî Şahsiyetler'i (Azgayin jojer)* ile birlikte 1962'de İstanbul'da yeniden basıldı.

Sultanlarının Dört Yüz Yılı'nın Kısa Tarihi"²³ isimli manzum bir eser de kaleme almıştır; eser (1678'e kadar) Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Ermeni tarihidir. Eremya Çelebi ayrıca geride 1648-1662 arasını kapsayan bir günlük (*Oragrut'iwn*) de bırakmıştır.

Eremya Çelebi'nin edebî eserleri Osmanlı başkentinin çok uluslu toplum yapısı ve bu unsurların birbiriyle ilişkileri üzerine ilginç bir ışık tutması açısından da önem arz eder. Özellikle, hem Ermenice hem de daha uzun Türkçe versiyonu bulunan "Yahudi Gelin" başlıklı manzum hikâyeye, bu niteliktedir. "Merkada adında bir Yahudi kızına âşık olan ve ona kutsal ilhamla Mesih hakkında telkin ve nasihatlerde bulunan Arnavut fırıncı Dimo ve gence her nereye gitmek isterse refakat etmeye razı olan kıza dair" hikâyeye farklı dinlere mensup çiftleri ve dinî engellere rağmen aşkın zaferini konu edinir. (Aynı durumla ilgili gayrimüslimler tarafından kaleme alınmış başka eserlerle de karşılaşacağız, bkz. aş.) Anlaşıldığı kadarıyla eser, İstanbul'da gerçekten yaşanmış bir olaya dayanmaktadır. Söz konusu hikâyeye, İstanbul'daki gayrimüslimlerin halk edebiyatının bir parçası olarak değerlendirilmelidir.²⁴ Zira aynı hikâyenin, ilk baskısı 1668'de Venedik'te yapılan ve 1863'e kadar birçok yeni baskısı yapılacak olan, aynı derecede popüler anonim Rumca bir versiyonu da vardır.

XVIII. Yüzyıl: Fener Edebiyatının En Parlak Dönemi

XVIII. yüzyılda İstanbul, öncelikle Rumlar açısından, özellikle Fener çevrelerinde edebî bir faaliyet merkeziydi. Osmanlı başkentinde bu dönemde birkaç kurucu eser kaleme alınmış ve bu eserlerin ilham kaynağı büyük ölçüde şehrin ta kendisi olmuştur.

Bunlardan ilki Lale Devri'nden kalmaz. *Filotheou Parerga (Filotheos'un Boş Vakitleri)* 1718'de yazılmış, 1800'de Viyana'da basılmıştır.²⁵ Divan-ı hümayun tercümanı ve Eflak ve Boğdan voyvodası, döneminde Batılı bilginlerce de peki iyi tanınan Nikola Mavrokordato'nun (ö. 1730) eseridir. Bu eserde olay örgüsü Eremya Çelebi Kömürçiyân'ın *İstanbul Tarihi*'ndekiyle benzerlik gösterir. Filotheos, anlatıcı ve dostları 1715'te İstanbul'da Atmeydanı'nda yürüyüşe çıkarlar. Hikâyenin akışı içinde

²³ *Patmut'iwn Hamařôt 400 Tarua Osmanc'oc' T'ak'avoraç'en*, haz. Joseph Avedisian, Yerevan 1982.

²⁴ Emile Legrand, *Recueil de Poèmes historiques en grec vulgaire*, Paris 1877, s. 129-189'daki metne bakınız.

²⁵ Yeni baskı: Nikola Mavrokordato, *Les Loisirs de Philothée*, çev. Jacques Bouchard, Atina 1989.

hem Batılı hem Türk, çeşitli insanlarla karşılaşmalar ve bu onlara ahlak, siyaset ve edebiyat dâhil her türlü konu üzerine düşüncelerini dile getirme fırsatı verir. Bu yapısıyla eser, bir ölçüde, hemen hemen aynı dönemde yayınlanmış olan (1721) Montesquieu'nun *Lettres Persanes*'ini hatırlatır. Ancak ne bir aşk hikâyesi ne de bir olaylar dizisi vardır. *Filothou Parerga* "ilk Yunan romanı" olarak kabul edilir.²⁶ Buna karşın, eserin yenilikçi karakterine rağmen, fevkalade arkaik bir dille kaleme alındığını belirtmek gerekir.

İstanbul'un kozmopolit çevrelerini yansıtan Rumca kaleme alınmış bir başka eser; Kıbrıslı Ioannis Karaca'ya (d. 1767-ö. 1798) ait üç aşk hikâyesi derlemesi olan "Eros'un Yaptıkları"dır (*Erotos Apotelesmata*).²⁷ Eserin yazarının kimliği, ancak yakın zamanlarda tespit edilebilmiştir. İlk iki hikâye İstanbul'da, üçüncüsü ise Rusya'da geçer. İlk hikâyede Kapukethüda Kyr Andonaki'nin oğlu Çelebi Yorgaki, Samatya bahçelerinde Çelebi Yakumi'nin kızıyla karşılaşır. Bu hikâye iki âşığın aynı toplumsal konuma sahip olmaları sebebiyle mutlu bir sonla neticelenir. İstanbul'da geçen ve Venedik sefirinin Korfulu tercümanı Andreas'ın, Darphane Emini Ermeni Stepan Ağa'nın kızı, güzel Hripsime ile olan aşkı anlatan ikinci hikâye ise âşıkların dinlerinin ve toplumsal konumlarının farklılığı sebebiyle felakete sonuçlanır. Bu tür farklılıklardan doğan çatışma, aileleri evlenmelerine izin vermeyen iki genç arasındaki imkânsız aşkı anlatan *Romeo ve Jülyet* hikâyesindeki benzerlik gösterir. Bu olgu, XX. yüzyıla kadar ilk Ermeni romanları olarak kabul edilen Hovhannes Hisaryan'ın *Khosrov ile Makruhi* ve Vartan Paşa'nın *Akabi Hikâyesi* (her ikisi de 1851'de yayımlanmıştır) ya da "Tymfristos"un (Dimitrios Papadopulos'un takma adı, d. 1870-ö. 1930) Aimilios ile Hermione'nin aşk hikâyesini anlattığı, *Pera Güzeli* (*Ôraia tu Peran*, 1920) başlıklı yapıtı gibi başka iyi bilinen eserlerde de karşımıza çıkar.

Erotos Apotelesmata, çağdaş Yunan edebiyatının özgün *novellalar*ının ilk örneği olması hasebiyle kurucu bir eser olarak kabul edilir. Eser kahramanların duygularını dile getiren çok sayıda aşk şarkısı içerir. Hatta bu şarkılarda zaman zaman makamlar (ısfahan, sabâ, evc, nihâvend, nikriz, rast, segâh, vb.) bile belirtilir. Fener şiirine *mismagiá* (*mizmaya*; Türkçe *mecmua*) denilen farklı yazarlara ait şiirlerin toplandığı derleme

²⁶ Krş. Henri Tonnet, *Histoire du Roman grec des origines à 1960*, Paris 1996, s. 60.

²⁷ J.K, *Erôtos Apotelesmata êtoi Historia êthikoerôtikê me politika tragoudia*, Viyana 1792. 1836'ya kadar beş baskısı bilinmektedir. Yeni baskısı için bkz. ed. Mario Vitti, Atina 1989.

yahut antolojilerde de karşılaşılabilir. Bunlar, İstanbul Rumlarının o günkü dili ile yazılmış olup yer yer çok sayıda Türkçe sözcüğü de barındırır.²⁸

Bu özellik o dönemin bir başka eseri, 1752'de "Senior Momars" yani İstanbul'daki Avusturya sefaretinin baştercümanı Caspar Ludwig Momarz (ö. 1761) tarafından kaleme alınmış olan *Bosporomachia*'da²⁹ da ayırt edilmektedir. Bu alegorik manzumede iki kız kardeş, Asya ve Avrupa birbiri ile tartışır. Tartışmanın konusu Boğaz'ın daha güzel kıyısının bu iki kız kardeşten hangisine ait olduğudur. Bu eser XVIII. yüzyıl İstanbul'u ve özellikle de Boğaz'ın coğrafyası için tarihî ve topoğrafik bir kaynak olarak yeniden keşfedilmeyi beklemektedir. Eser, Lale Devri'ni de canlandırır: Okur burada Saadabad'ın ve Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Bebek ve Bahçeköy'de ve elbette Haliç ve Kâğıthane'de yaptırdığı binaların tasvirlerini bulabilir. *Bosporomachia*, İstanbul Fener edebiyatının tipik bir örneği olduğu için Yunanistan'da uzun zaman çok az takdir edilmiştir. Yayına hazırlayan Evgenios Vulgaris (ö. 1806), bu eser hakkında girişte şunları yazar: "Başka devletlerden okurlar için pek ilginç olmayabilir, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum tebaasının ve özellikle İstanbul sakinlerinin, yani *Konstantinopolites*'in hoşuna gideceğine şüphe yoktur."

Bir başka Fenerli, Sadrazam Koca Ragıp Paşa'nın (ö. 1763) özel hekimi âlim Athanasios Komninos İpsilanti (ö. 1789), ilginç mensur bir eser yazmıştır. Bu eser bir umumi tarih olup bölümleri *Ta Meta tèn Halôsîn* (Fetihten Sonraki Olaylar: 1453-1789) başlığıyla bir yüzyıl sonra İstanbul'da yayımlanmıştır. Vekayinamenin yayımlanmış kısmı, İstanbul'da XVIII. yüzyılda meydana gelmiş ve yazarın yaşamında tanık olduğu olayların tasvirleri bakımından zengindir. Bu bölümlerde kullanılan çok sayıda Türkçe sözcük özellikle göze çarpar. 1870'te İstanbul'da yapılan baskısı³⁰ Osmanlı döneminde bu şehirde, Rumca olarak yayımlanan en önemli bilimsel eserlerden biri olarak kabul edilmelidir.

Bu arada halk edebiyatının ilginç bir örneği olan "Stavrakoğlu'nun Hikâyesini" de unutmamak gerek. Yazarı bilinmiyen bu destan Kapukethüda Stavrakoğlu'nun

²⁸ İlk defa 1818'de yayımlanmış olan bir antolojinin yeni baskısına bakınız., Antia Frantzi (haz.), *Mismagiá: Anthologio fanariôtikês poiêsês kata tèn êkdosê Zêsê Dautê* (1818), Athena 1995.

²⁹ *Bosporomachia, êgun Filoneikia Asias kai Eurôpês eis to Katastenon tês Kônstantinupoleôs*, Leipzig 1766 (haz. Evgenios Vulgaris, 2. bs., Venedik 1792).

³⁰ *Athanasiou Komnênou Hypsêlanotu êkklêsiastikôn kai politikôn tôn eis dôdeka bibliôn VIII, IX kai X êtoi Ta meta tèn Halôsîn* (1453-1789)..., haz. Arşimandrit Germanos Afthonidis, İstanbul 1870.

hikâyesini ve onun korkunç sonunu anlatır: Rüşvet ve haraç yolu ile muazzam bir servet edinmiş olan *Stavrakoğlu*, sonunda 1765'te kendi konağının önünde asılarak idam edilir ve servetine el konulur. Metin ilk kez 1767'de Venedik'te yayımlanmış ve XIX. yüzyılda da düzenli olarak yeni baskıları yapılmıştır.³¹

Osmanlı başkenti, “i Polis”, XIX. yüzyıl başında Yunan edebiyatında yer tutmaya devam eder. Bu durum Fenerli Yakovaki Rizo-Nerulos'un (ö. 1850) 1827'de yayımlanmış olan Yunan edebiyatı tarihinden de anlaşılacaktır.³² İstanbul'da doğmuş ve ölmüş³³ bir yazar ve Yunan siyaset adamı olan Rizo-Nerulos, ele aldığımız bağlamda oldukça dikkat çekici birkaç eser bırakmıştır. Alay ve hiciv öğeleri ile ve yer yer hafiflikler barındıran “Hindi Kaçırması” (*Kourkas Harpagé*, Viyana 1816) başlıklı manzumesi, Tarabya civarında çalınmış bir hindi için koparılan yaygarayı anlatır. 1811'de kaleme alınmış, İstanbul'da, Mahmut Paşa Hanı'ndaki bir Rum matbaasında 1813'te basılmış olan *Korakistika*³⁴ ya da *Rumcanın Tashihi* (*Korakistika, ê Diorthôsis tês Rômaikês Glôssas*) isimli güldürüsü de meşhur olmuştur.³⁵ Baş hedefi “Koraizm” (*Korakistika = Koraistika*), yani *katharevusanın* (yani arkaik yazı dilinin) mucidi Adamandios Korais'in (d. 1748-ö. 1834) dil kuramı ve her şeyi Helenleştirme eğilimidir: öyle ki Türkçe “Ahmed” ismi bile Helenik bir kökene bağlanır (<*ekhemēdes* = “zeki”)! Oyunun kahramanı Sotirios, bu dili kullandığı için alay konusu yapılır. Oyun tipik “Osmanlı” olarak nitelendirilebilecek bir çevrede geçer; İstanbul, Yanya, Midilli, Sakız ve Kıbrıs'tan karakterlere yer verilir ve bunların her biri oyunda kendi yerel şivesiyle konuşturulur.

Yerel deyimlerden ve stereotiplerden yararlanan oyunlar, tahmin edilebileceği üzere, daha sonraki dönemlerde de özellikle İstanbullu Rum yazarlar tarafından yazılmaya devam edildi. Sözü edilen özellikler, Karagöz ve Hacivat'ı hatırlatırcasına güldürmek için kullanılmıştır. En ünlü örneği ve aynı zamanda Yunan tiyatro tarihinde bir dönüm noktası olan Dimitrios

K. “Vyzantios”un (yani “Bizanslı”; İstanbul-doğumlu Dimitrios Haciaslanis'in takma adı, d. 1790-ö. 1853³⁶) *Babil ya da Yunan Dilinin Yerel Yozlaşması* (*Hê Babylônia, ê Hê kata topous diafthora tês hellênikês glôssês*, 1836)³⁷ başlıklı güldürüsüdür. Fakat bundan başka, daha az bilinen oyunlar da bulunur, tıpkı Anastasios Pnevmatikas'ın³⁸ oyununa adını veren Türkçe-Rumca karma bir dil konuşan Karamanlı Fisfisis'in hikâyesinin anlatıldığı, *Ho Fisfisis* isimli “fars”ı gibi.

XVIII. Yüzyıl İstanbul'unda Ermeni Edebî Faaliyetleri

XVIII. yüzyılda İstanbul Ermenilerinin edebiyat alanındaki faaliyetleri farklılık göstermektedir. Bu dönemde Ermeni yayıncılığının gelişmesi kayda değer boyutlara ulaşır. Bundan başka Ermeniler, Osmanlı başkentinde aynı zamanda hem dinî hem din dışı, kendi eski edebî miraslarının yayınına başlamışlardır. Aziz Krikor Narek'in (Krikor Narekac'i, d. 951-ö. 1003) *Dualar Kitabı*'nı (*Girk' Ałot'ic'*, 1700), Agathangelus'un (Roma kökenli IV. yüzyıl tarihçisi), Bizanslı Faustus'un (V. yüzyıl tarihçisi), Yeğişê'nin (V. yüzyıl tarihçisi) ve Stepanos Orpelyan'ın (XIII. yüzyıl tarihçisi) eserlerini basmışlardır. İlk defa 1666'da Amsterdam'da yayımlanan Ermenice *Kitab-ı Mukaddes* 1705'te İstanbul'da da basılır. Ermeni düşünce tarihinin mümtaz kişiliği Sivaslı Mihitar (Mkhit'ar Sebasdac'i, d. 1676-ö. 1749) -kendi ismini taşıyacak olan bir tarikatın kurucusuydu- dört dinî eser yayınladıktan sonra, şehri terk etmiştir. Mihitar, Ermenilerin kültür Rönesans'ına katkısı fevkalade olan³⁹ bu yeni tarikati 1697'de geldiği Beyoğlu'nda 1701 yılında kurar.

İstanbul Ermeni patrikleri arasında Latince ve İtalyancadan dinî eserlerin üretken bir çevirmeni olan Patrik Golod'un (d. 1678-ö. 1741) ve bir şair olarak “Nihadî”⁴⁰ mahlası ile Türkçe şiirler bile yazmış olan Patrik Hagop Nalyan'ın (d. 1706-ö. 1764) isimlerinin de anılması gerekir. İstanbul'un Ermeni edebiyatçıları arasında en özgün sima bu şehirde doğmuş ve yine

31 Bkz. E. Legrand (haz.), *Histoire de Stavakis*, Paris 1870.

32 *Cours de Littérature grecque moderne donné à Genève*, Cenevre 1827.

33 Aynı zamanda Bâbiâlî'de ve Eflak ve Boğdan voyvodalarının saraylarında tercüman olarak çalışmıştır.

34 “*Korakistika*”, birebir anlamı “Kargaların Dili”, Rum çocuklarının kullandığı gizli bir dilin ismidir, Türkçe kuş dilindeki gibi, burada, Korais soyadı ile bir kelime oyunu yapılmaktadır.

35 P. - A. Lascaris tarafından yayına hazırlanmış çift dilli bir baskısı vardır: *Les Korakistiques ou Amendement de la langue grecque moderne*, Paris 1928.

36 Haciaslanis İstanbul'da büyümüştür. 1812'de, Tunus beyinin maiyetinde tercüman olarak atanmış ve Yunan İsyanı'na kadar bu görevde kalmıştır.

37 Oyun 1827'de Anabolu'da geçer.

38 2. bs., İstanbul 1861. Yazar aynı zamanda bir şair ve müzik antolojilerinin yayıncısı olarak da tanınır.

39 Mihitaristler hakkında bkz. Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, c. 5, s. 321-328.

40 Kevork Pamukciyan (d. 1925-ö. 1996): Bu yüksek rütbeli rahibin Ermenice bir biyografisini kaleme almıştır: *Hakob Nalean Patriark' (1706-1764), Keankê, gordzerê ew aşakertnerê*, İstanbul 1981.

burada dil ve felsefe dersleri vermiş olan Bağdasar Tıbir'dir (d. 1683-ö. 1768). Hayatta iken şair ve yerel geleneğin son temsilcilerinden biri olarak tanınmıştır. Ayrıca geride Ermenice ve Türkçe mensur eserler (1742⁴¹ tarihli "Hristiyan eğitiminin buyrukları" dâhil) veya hem Ermenice hem Türkçe şiirler de bırakmıştır. Eserlerinin çoğu çalıştığı Asdvadzadur'un (Astuacatur Kostandnupolseci) matbaasında basılır.

Yahudi-İspanyol Edebiyatının Yeni Bir Türünün Ortaya Çıkışı

Yahudi cemaati, XVIII. yüzyıl ana dillerinde *Kitab-ı Mukaddes*'in İbranice *Me'am Lo'ez* (ilk anlamı: "yabancı dilli bir kavimden", Mezmur, 114. 1'den bir alıntı) başlıklı ansiklopedik bir tefsirinin ilk bölümlerinin yayını ile yeni bir edebî geleneğin doğumuna tanık olur. *Me'am Lo'ez*, kimilerince Yahudilerin konuştuğu diğer dillerde bir benzeri olmayan, eşsiz bir eser olarak kabul edilebilir.⁴² *Me'am Lo'ez*; ünlü bilginler yetiştirmiş bir aileye mensup ve bir hahamlık hâkimi olarak hizmet etmek üzere 1714'te Safed'den İstanbul'a gelmiş Yaakov Huli'nin (d. 1689-ö. 1732) parlak fikriydi. Huli, bir önceki yüzyılın Sabatay hareketinin olumsuz etkilerini henüz üzerinden atamamış bir cemaatin manevi huzurunu düşünerek, halk eğitiminde muazzam bir girişime öncülük etmiş ve *Me'am Lo'ez* bu girişimin baş aracı olmuştur. Huli, tefsirinin ancak ilk bölümlerini bizzat tamamlayabilmiştir ve Tekvin üzerine ilk cilt İstanbul'da 1730'da çıkmıştır. Huli'nin eserinin tamamlanması için başka bilginler bir buçuk yüzyıldan fazla bir süre emek verecektir ve son bölüm 1901'de yayınlanacaktır.

XIX. Yüzyıl: Modern Edebiyatların Doğuşu

Osmanlı başkentinin kozmopolit ve çok dilli edebiyat hayatındaki en ilginç dönem XIX. yüzyılda başlar.

Bu dönem pek çok alanda olduğu gibi edebiyat alanında da Batılılaşma dönemi olarak bilinir. Sadece Osmanlı Türklerinin değil, fakat başka birçok edebiyat da bu dönemde geleneksel kalıpları terk etmeye, yeni biçimler ve türler (roman, tiyatro) benimsemeye başlar. Bu oldukça karmaşık bir süreçtir. Belli cemaatler için

⁴¹ Eser başlığında şu ifadeler yer verilir: Bu kirk [kitap < Ermenice] oldurki krisdonyagan havatkımız [Hristiyan dini] iktizalı gerek olan bir kaç öyrenilecekler hayca [Ermenice] bilimyen krisdonya yeğpayrlarımız [Hristiyan kardeşler] için türkece şaradrel [hazırlandı] ve adımı Grtutyun Krisdonyagan [Hristiyan terbiyesi] dedik, İstanbul 1742 (1845'e kadar dört baskısı yapılmıştır).

⁴² Michael Molho, *Literatura sefardita de Oriente*, Paris 2009, s. 245.

bu aynı zamanda *anciens et modernes* (gelenekçiler ve yenilikçiler) arasında bir çatışmayı fitilleyecek yeni edebî bir dil arayışı anlamına gelmiştir. XIX. yüzyıl İstanbul'u modern (Batı) Ermenicenin doğumuna tanık olmuş ve Viyana ve Venedik'teki Mihitaristlerin ve takipçilerinin eski dili beyhude diriltme çabalarına rağmen yüzyılın sonuna doğru klasik dil, hemen hemen unutulmaya yüz tutmuştur. İlk kez 1805'te yayınlanan kitabın ardından, Bulgarca da gelişen bir basın ve yoğun bir yayın faaliyeti ile birlikte, hızlı biçimde tam gelişmiş bir edebiyat dili hâline gelir. Bu faaliyet Osmanlı topraklarında 1878'e kadar neredeyse başkent ile sınırlı kalır.⁴³ Bundan başka İstanbul'da ve imparatorluğun başka şehirlerinde başta Sefarad Yahudilerinin etnik dilinde tercüme faaliyeti olmak üzere fevkalade renkli bir edebiyat için araç olan, Yahudi-İspanyolca bir basının geliştiği de gözlemlenmektedir.

Bu gelişme büyük ölçüde basın yayında katedilen fevkalade ilerleme ve okur kitesinin büyümesiyle mümkün olur.

Çağdaş Edebiyat ve Basın

İlk Ermeni romanı, Hovannes Hisaryan'ın (d. 1827-ö. 1916) *Khosrov ew Mak'ruhi*'si gibi birçok kurucu eser, İstanbul'da yayınlanan süreli yayınların sütunlarında çıkmıştır.⁴⁴ Khosrov ile Makruhi'nin trajik aşk hikâyesini konu alan bu roman, 1851'de yazarın çıkardığı *Filolog (Banaser)* adlı dergide tefrika edilmiştir. Otuz, kırk yıl sonra çığır açan Ermeni romanları, yine süreli yayınlar olan *Arevelk (Doğu, 1884'te kuruldu)*,⁴⁵ *Hayrenik (Vatan, 1891-1896)*⁴⁶ ya da *Püzantion (Bizans, 1896-1918)*⁴⁷ gibi gazetelerde yayınlanır.

⁴³ Tuna vilayetinin başkenti Rusçuk'taki Vilayet Matbaası da çok sayıda Bulgarca kitap bastı.

⁴⁴ Hikâyenin sonunda Khosrov intihar eder, Makruhi (aşlında Khosrov'un kız kardeşi) kederinden ölür. Vartan Paşa'nın aynı yıl Ermenice-Türkçe yayınlanmış olan (yeni baskısı için bkz. Vartan Paşa, *Akabi Hikâyesi: İlk Türkçe Roman (1851)*, haz. Andreas Tietze, İstanbul 1991) olayların İstanbul'da geçtiği 'Akabi'nin hikâyesi'nden farklı olarak Hisaryan'ın romanında, kurgu büyük ölçüde XIX. yüzyıl ortası Mısır'ında kurulmuştur.

⁴⁵ Mesela, Dikran Gamsaragan'ın (d. 1866-ö. 1940), *Varzapetin atjikê* (Öğretmen'in Kızı), Ermeni edebiyatındaki ilk gerçekçi roman (1888) ya da Zabel Hancıyan'ın (daha sonra Asadur, takma adı "Sibil", d. 1863-ö. 1934) şaheseri, *Atjkan më sirtê* (Bir Genç Kızın Kalbi, 1891).

⁴⁶ Yazarları arasında Krikor Zohrab (d. 1860-ö. 1915) ile Arşag Çobanyan (d. 1872-ö. 1954) da vardı. Derginin yazarlar kadrosundan bir başkası, romancı ve hiciv yazarı Yervant Odyan (d. 1869-ö. 1926) 1896'da bu derginin yazı işleri müdürü oldu.

⁴⁷ Yervant Odyan'ın ünlü hiciv romanı *Enker Pançuni* (Yoldaş Pançuni) 1911'de *Ařak'elut'ıwn më i Tzaplvor* (Dzablvar Vazifesi) başlığıyla yayınlandı. Keza Türkçe çevirisi için bkz. *Yoldaş Pançuni*, çev. Sirvart Malhasyan, İstanbul 2000.

Batı dillerinden çeviriler, azınlık basınında, Rum *Télegrafos tou Vosporou* (Boğaziçi Postası, 1843'te kuruldu.), ya da Bulgar *Tsarigradski Vestnik*'te (İstanbul Muhbiri, 1848-1861) daha 1840'larda tefrika hâlinde yayınlanıyordu. Ermeniler için de 1852'de kurulan *Masis* (Ağrı Dağı) yol gösterici bir rol oynayacaktı. Tercüme romanlar, Karamanlı gazetesi *Anatoli*'de (Yayın hayatına İstanbul'da 1850'de başlamıştır.) düzenli olarak çıkmaktaydı. Büyük ölçüde çeviri edebiyat olarak kalacak olan çağdaş Yahudi-İspanyol edebiyatı⁴⁸ *El Tiempo* (İstanbul'daki en uzun soluklu Yahudi-İspanyolca gazetedir, 1872'de kurulmuştur.) gibi gazetelerde tefrika edilmiştir. Yazarlarından biri, bir İstanbul yerlisi ve fevkalade velut bir yazar olan Elia Karmona (d. 1869-ö. 1932) Yahudi-İspanyolcasıyla yayımlandığı bilinen 500 civarında "roman"ın (genellikle çeviri veya uyarlamadır) büyük kısmı, kendisi tarafından kaleme alınmıştır. Bu kişiler hitap ettikleri kamuoyunda son derece tanınıp sevilen yazarlardı. Galata'da matbaacı olan ve meslek hayatı boyunca Yahudi-İspanyolcasıyla yayınlanan beş gazetenin idaresini üstlenmiş David Fresko (d. 1850-ö. 1933) -eğer bir çağdaşına inanacak olursak- "O kadar popülerdi ki İstanbul Boğazı'ndan Tuna kıyılarına, Adalar'dan Akdeniz sahillerine, Doğu'da daha tanınmış bir Musevî yoktu (*si populaire que des rives du Bosphore aux rives du Danube et sur tout le littoral de l'Archipel et de la Méditerranée, il n'y a pas d'Israélite plus connu en Orient*)." ⁴⁹

Edebî Dergiler

Gazetelerden, dergilerden, edebiyat eklerinden başka, yüzyılın ortalarından sonra sayıları gittikçe artan edebiyat dergilerine de değinmek gerek.

Aslında her cemaatin kendine özgü süreli yayınları vardı. İstanbul'da varlığını sürdürmekte olan (Türk edebiyatı da dâhil) bütün edebiyatlar için bir yayın organı oluşturmaya dönük ilk girişime Fransızca yayınlanan *La Revue Orientale* (1885-1886) adlı dergi ile Adolphe Thalasso (d. 1859-ö. 1919) öncülük etmiştir. Ne var ki bu kayda değer çaba, kısa ömürlü olmuş ve *La Revue Orientale*, mali sorunlar sebebiyle kısa bir süre sonra yayın hayatına veda etmek zorunda kalmıştır.⁵⁰

48 İlk özgün Yahudi-İspanyolca romanının Ben-Yitshak Sacerdote'nin (belki bir takma adı) *Refael i Miriam*' olduğu söylenir. Roman ilk kez *Novela de Los Judios de Oriente* (Doğu Yahudilerinin Romanı) alt başlığı ile 1910'da İstanbul'da on iki bölüm hâlinde tefrika edilmiştir.

49 M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire ottoman depuis les origines Jusqu'à nos jours* (Paris 1897), Paris 1980, s. 281.

50 Thalasso'nun bu derginin aboneleri hakkındaki iğneleyici düşünceleri için bkz.

Rumların da yılda bir yayınlanan ve "edebiyat"tan çok "filoloji" ağırlıklı olan *Syllogos* (bkz. aş.) isimli bir dergileri bulunmaktadır.⁵¹ Genel olarak, 140'ı aşkın öyküsüyle muazzam bir esere sahip, çağdaş Yunan edebiyatındaki ilk kadın nesir yazarı, Hasköylü Aleksandra Papadopulu (d. 1867-ö. 1906), İstanbul Rumlarının edebî zevki hakkında şöyle der: "Âlimlerimizin sahip olduğu yegâne bilgi... Eskilerin klasik edebiyatı ve biraz da yabancı edebiyat hakkındadır."⁵² Nikos Falireas (Faler Bey; takma adı *Amuryanos*, d. 1863-ö. 1927) tarafından kurulmuş olan ve daimî yazarları arasında Aleksandra Papadopulu'nun da bulunduğu *Filologikê Êchô* (Edebiyat Sadası, 1893-1897) gibi daha güncel bir Rumca edebiyat dergisinin, yayımlandığını görmek için ise XIX. yüzyıl sonuna kadar beklemek gerekecektir. Ünlü Yunan şairi Sifnoslu Yannis Gryparis (d. 1871-ö. 1942), şairlik hayatına ilk adımlarını *Filologikê Êchô* ile atmıştır. Benzer nitelikli Rumca süreli yayınlar İstanbul'da II. Meşrutiyet'ten sonra ve Mütareke yıllarında da yayınlanmıştır.

Bulgarlar için "Bulgar Edebiyat Cemiyeti"nin çıkarmakta olduğu *Bulgarski Knijitsi* (Bulgar Kitapları, 1858-1862), yeni Bulgar aydınlar sınıfı için bilhassa ilgi çekiciydi. En çok rağbet edildiği dönemde 600 kadar aboneli vardı.⁵³

Ermenilerin özellikle Osmanlı'nın son döneminde *Vosdan* (Başkent, 1911'de yayın hayatına başlamış, 1913-1918 yılları arasında yayına ara verilmiş ve 1922'de yayını kesilmiştir) ya da *Şant* (Yıldırım, 1911-1915, 1916-1918, 1918-1919) gibi birden fazla ve zaman zaman istisnai edebiyat dergileri vardır. Ermeni edebiyatında devrimci denebilecek yeni bir eğilim I. Dünya Savaşı'nın arifesinde (Ocak-Temmuz 1914) yayınlanmış olan kısa ömürlü *Mehyan* (Tapınak) ile başlamıştır. *Mehyan* edebiyat topluluğu, Daniel Varujan (Çibukkyaryan) da dâhil olmak üzere birkaç seçkin yazar ve şairden oluşmuştur.⁵⁴ Bu hareketin başlıca amaçlarından biri Ermeni edebiyatını, Hristiyanlık öncesi pagan geçmişi ile yeniden buluşturmaktır.

kendisinin hazırladığı *Anthologie de l'amour asiatique*, Paris 1906, s. 10.

51 Grekçe *filologikos* hem "filolojik" hem "edebî" anlamına gelir.

52 *Filologikê Êchô* (İstanbul 1894), s. 171'de yayınlanan "Enas filologikos mas chronos" isimli makalesinde alıntılan Yannis Gryparis.

53 Bu dergi ile ilgili olarak bkz. Hüseyin Mevsim, "19. Yüzyıl Bulgar Uyanış Çağı ve Bulgar Kitapları Dergisi (1868-1862)", *Kritik*, 2008, sy. 2, s. 184-198.

54 1915'te diğerleri ile birlikte Krikor Zohrab, Rupen Zartarian, "Tılgadintsi", "Siamanto" (Adom Yarçarian) gibi İstanbul'da faal birçok ünlü Ermeni yazar hayatını kaybetti.

Edebiyat Toplulukları

Yukarıda sözü edilen süreli yayınlardan bazıları edebiyat toplulukları tarafından yayınlanmıştır. Bunlar genellikle dil ve edebiyatı destekleyip geliştirmek gibi açık hedefleri olan çeşitli cemaatler tarafından oluşmaktadır.⁵⁵ Bunların en ünlüsü 1862'de kurulan ve Yunanistan Krallığı'nda bir benzeri olmayan "İstanbul Yunan Edebiyat Topluluğu" (*Ho en Kōnstantinupolei Hellēnikos Filologikos Syllogos*) idi. Topluluk, Muallim Cevdet'in (İnançalp, d. 1883-ö. 1935) bile hayranlığını uyandırır.⁵⁶ Fakat daha az üne sahip olanlar bile örneğin, Ziştovalı Dragan Tsankov (d. 1828-ö. 1911) ve iki tüccar tarafından İstanbul'da 1856'da kurulmuş olan "Bulgar Edebiyat Topluluğu" (*Obština na bulgarskata knijnina*) ya da 1879'da İstanbul'da kurulmuş olan ve Türkçede *Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiye* adıyla bilinen "Arnavut Edebiyatı Yayın Topluluğu" (*Shoqëri e të shtypurit shkronja shqip*) gibi topluluklar, kendi cemaatlerinin dil ve edebiyatlarının tarihinde bir dönüm noktasını teşkil edebilirler.⁵⁷ Benzer bir işlevi 1912'de kurulmuş olan Kürt Talebeler Topluluğu *Hêvi* (Umut) ve onun iki önemli dergisi, *Rojî Kurd* (Kürt Güneşi, 1913) ve *Hetawî Kurd* (Kürt Işığı, 1913-1914) üstlenmiştir. Bu topluluk da "Kürt dilini ve edebiyatını düzene sokmayı, onu kitap şeklinde neşretmeyi ve destekleyip geliştirmeyi"⁵⁸ ana hedefleri arasında görmekteydi.

Okulların ve Yüksekokulların Rolü

Osmanlı yönetimi veya misyoner örgütleri tarafından İstanbul'da kurulmuş olan çağdaş okullar ve yüksekokullarda yeni bir seçkinler topluluğu yetişir. Bu kurumlar farklı cemaatler bünyesinden çok sayıda kayda değer yazar çıkarmıştır. Mesela birçok Bulgar edebiyatçı, Galatasaray Lisesi'nden (1868'de kuruldu), ya da Amerikan misyonerleri tarafından kurulmuş (1863) olan Robert Koleji'den (bugünkü Boğaziçi Üniversitesi) mezundu, hatta

⁵⁵ Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki bu doğrultuda ilk adım *Encümen-i Daniş*'in 1851'de kurulmasıyla Osmanlı Türkleri tarafından atılmıştır. Encümenin üyeleri arasında başkaları ile birlikte birçok seçkin gayrimüslim edebiyatçı (Vartan Paşa, Sahak Abro ve diğerleri) da vardı.

⁵⁶ Bkz. onun "Zoğrafos'un ve Zapas'ın Vakıf Mükâfatları", *Muallimler Mecmuası*, 1924, sy. 21, s. 603-617, özellikle s. 603.

⁵⁷ Bkz. Necip P. Alpan, *Albanolojinin Işığında: Arnavut Alfabesi Nasıl Doğdu?*, Ankara 1979. Osmanlı döneminde Arnavut edebiyatı ile ilgili olarak bkz. Robert Elsie, *History of Albanian Literature*, New York 1995, özellikle c. 1, bölüm 9: "The Rilindja Period. Literature of the Albanian National Awakening".

⁵⁸ Rohat Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri*, İstanbul 1998, s. 100.

bu kurumlarda kimi zaman öğretmenlik yaptılar. Pazarcıklı Konstantin Veliçkov (d. 1855-ö. 1907) bunun karakteristik bir örneğidir. Veliçkov, iyi derecede Fransız eğitimi gördüğü Galatasaray Lisesi'ni bitirir. On sekiz yaşında bir başka Galatasaraylı ile birlikte, Victor Hugo'nun *Lucrèce Borgia*'sını (İstanbul 1872) ve ertesi yıl Puşkin'in *Rusalka*'sını (İstanbul 1873) Bulgarcaya çevirir. Kendi -ve aynı zamanda ilk Bulgar!- tiyatro oyunu *Nevyanka ile Svetoslav*'ı 1874'te yayımlar. Oyun, Şubat 1872'de Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nda sahneye konulmuş ve temsile ünlü Osmanlı tarihçisi, Kuzey Bulgaristan, Lofça doğumlu olan ve dili de iyi bilen Ahmed Cevdet Paşa (d. 1822-ö. 1895) da katılmıştır. Veliçkov tekrar İstanbul'a döndükten sonra 1891 ila 1894 arasında İstanbul'daki Bulgar Egzarlığı'nda görevlendirilmiştir. Kendisine Bulgarca ilk sone üstatlarından biri unvanını kazandıracak olan *Tsarigradski Sonet*'nin (İstanbul Soneleri [49 adet], 1899) büyük bölümünü bu esnada kaleme aldığından bu dönem kendisi için bilhassa verimli oldu.⁵⁹ Veliçkov, bundan başka *Vızpominaniya i vpeçatleniya ot Tsarigrad*'ı (Tsarigrad Hatıraları ve İzlenimleri) yazar.

Amerikalı Misyonerler

İstanbul'daki faaliyetlerine 1830'da başlamış olan Amerikalı misyonerler, hem çağdaş yazı dillerinin (Ermenice, Bulgarca, Arnavutça, vb.) gelişmesinde hem de *Kitab-ı Mukaddes*'in ekseriya seçkin edebiyatçıların önemli eserler verdiği konuşma dillerine çevirileriyle sınırlı olmayan yeni bir tür okuma malzemesi sağlayarak, etkin bir rol oynadılar. *Kitab-ı Mukaddes*'in çağdaş Bulgarcaya "İstanbul Kitab-ı Mukaddesi" (*Tsarigradskata Bibliya*) diye tanınan ilk tam çevirisi, İstanbul'daki en faal Bulgar yazarı ve aynı zamanda gerçek edebî niteliği olan ilk Bulgar şair⁶⁰ Petko Slaveykov'un (d. 1827-ö. 1895) yönetiminde misyonerlerin de içinde bulunduğu bir mütercimler heyeti tarafından yapıldı. Bu çevirinin tamamı A. H. Boyacıyan tarafından 1871'de İstanbul'da yayınlanmış ve Doğu Bulgaristan'daki konuşma dilinin ortak dil olarak yerleşmesinde büyük öneme sahip olmuştur.

⁵⁹ Bkz. Hüseyin Mevsim, "Konstantin Veliçkov (1855-1907) ve İstanbul Soneleri", *DTCFD*, 2005, c. 45, sy. 2, s. 95-107.

⁶⁰ Slaveykov İstanbul'da hem özgün hem çeviri 60'tan fazla kitap, dergi, gazete yayınladı. Bunlar arasında *Gayda* (1863-1867) ve *Makedoniya* (1866-1872) gazeteleri; *Çitalište* (1872-1873) ve *Zvinçatij Glumço* (Çingiraklı Soyтары, 1873) dergileri bulunur. Sonuncusu anlaşılacağı üzere Teodor Kasap'ın mizah dergisi *Çingiraklı Tatar*'dan esinlenmiştir. *Zvinçatij Glumço*'yu bir başka haftalık dergi, karikatürleri daha önce *Çingiraklı Tatar*'da yayınlanmış olan *Şutoş* (Bir alay ve hiciv dergisi, 1873-1874) takip etti.

İstanbul'daki Edebî Etkinliğin Niteliği, Yoğunluğu ve Çeşitli Topulukların Edebiyatları Bakımından Önemi

İstanbul'da başka toplulukların edebî etkinliği nitelik ve yoğunluk açısından ve ayrıca Batılılaşma derecesi bakımından da değişiklik gösterir.

Bazı edebiyatlar, Avrupa standartlarına ulaşmıştır. Bunlar “romantik” bir evreden sonra realizm ve sembolizm gibi büyük eğilim ve akımları yakından takip etmiş, diğerleri ise bu bakımdan başlangıç aşamasından öteye gidememiştir. Tek bir örnek vermek gerekirse; nesir yazılar, romanlar, hem özgün hem çeviri, XIX. yüzyılın ortasından sonra Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Yahudiler ve İstanbul'daki diğer topluluklar arasında giderek yaygınlaşmıştır. Fakat İstanbul'da Osmanlı dönemi boyunca yalnızca bir Kürtçe düz yazı hikâye -her ne kadar türünün ilk örneği ise de- *Çîrok* (Hikâye) başlığıyla 1913'te Fuad Temo tarafından *Rojî Kurd* (Kürt Güneşi) dergisinde yayınlandı.⁶¹ Batı dillerinden Kürtçeye çevirilere ise bu dönemde rastlanılmaz.

Bazı yazarlar için batının ve onun edebî mirasının keşfi Osmanlı Türkçesi yoluyla gerçekleşti. Bu durum İstanbul'da *Ahter* gazetesinin etrafında toplanan birçok İranlı yazar için böyledi ve Afgan modernleşmesi için son derece önemli bir kişi olan Afgan yazar Mahmud Tarzî (d. 1865-ö. 1933) de, bu aydın sınıfına dâhildir.⁶² XIX. yüzyılın sonunda Şam⁶³ ile İstanbul arasında geçirdiği yirmi yıl ona Avrupa kültürü ile temas kurmasına olanak sağlamıştır. Jules Verne'nin romanlarından *Le Tour du monde en quatre-vingts jours* (Seksen Günde Devri Âlem), *Vingt mille lieues sous les mers* (Denizler Altında Yirmi Bin Fersah), *L'Île mystérieuse* (Esrarengiz Ada) vb. gibi bazıları Mahmud Tarzî tarafından Türkçe çevirilerinden Farsçaya kazandırılmıştır. Kabil'de daha sonra yayınlanmış başka eserlerde Ahmed Midhat Efendi'nin *Kırkanbar* ya da Mustafa Reşid'in *Envâr-ı Zekâ'sı* gibi dergilerde tefrika edilmiş Osmanlı yazarlarından çevirilerle karşılaşmaktadır. İstanbul şehri Mahmud Tarzî üzerinde derin bir iz bırakmış ve İstanbul'da Cemaleddin Afganî ile karşılaşması (1897) düşünsel gelişiminde dönüm noktası olmuştur. “Yedi aylık sohbetler yedi aylık seyahat ile eş değerdî.” der. Mahmud Tarzî aynı zamanda bir seyahatname yazmış ve bu eserden seçme parçalar kaleme

⁶¹ Bkz. H. Ahmadzadeh, *Nation and Novel: A Study of Persian and Kurdish Narrative Discourse*, Uppsala 2003, s. 157.

⁶² Bu yazar ile ilgili olarak bkz. May Schinasi, “Tarzî, Mahmûd”, *Encyclopædia Iranica*, [Erişim 05.12.2015] <http://www.iranicaonline.org>.

⁶³ Şam'a yerleşti. Burada vilayet mektubisi olarak görevli idi (Gulam Muhammad Han Tarzî, *Divân*, Karaçi 1892-1893, s. 4-10).

aldığı başka eserler de çıkmıştır. Boğaz'ın büyüleyici kıyılarında geçen bir akşamı tasvir eden bir manzume onun *Ez her dehen suhanî ve ez her çemen semenî'sine* (Her Ağızdan Bir Söz, Her Çimenden Bir Yasemin) dâhil edilmiştir.⁶⁴

“Millî” edebiyatlar açısından bakıldığında İstanbul'un modern dönemde bütün edebiyatlar için aynı rolü oynadığını söylemek zordur. Ermeni edebiyatı için vazgeçilmez olmasına karşın -hatta modern Batı Ermeni edebiyatının Osmanlı başkentinde doğduğu bile söylenebilir-⁶⁵ çağdaş Yunan edebiyatının merkezi Yunan Krallığı'nın kurulmasından sonra Atina olacaktır. (Millî Yunan edebiyat tarihlerinde genellikle XIX. yüzyıl için İstanbullu çok az Rum yazara değinilmektedir. İstanbullu Rum şairlerden sadece İlyas Tantalidis (d. 1818-ö. 1876), Yunan edebiyatı tarihlerinde kendisine bir yer bulmuştur.) Ayrıca Osmanlı döneminde matbaacılığın yetersizliği de dâhil çeşitli etkenler sebebiyle⁶⁶ Yunan edebiyatı için diaspora fevkalade önemli bir rol oynamıştı. Yunanca neredeyse bütün kitaplar, hatta Nikola Mavrokordato'nun *Filothou Parerga*, ya da *Bosporomachia'sı* gibi “İstanbul edebiyatının” klasik örnekleri bile Venedik, Viyana, Leipzig, veya başka yerlerde yayınlandı. Buna karşın İstanbul, *Syllogos* ve diğer kurumlar sayesinde bir Yunan bilim merkezi unvanını korumuştur.

Böyle bir ana vatana sahip olmayan Ermeniler için bir süre Batı Avrupa'daki Mihitarist rahipler, benzer bir işlev görmüştür. XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başında bu tarikatın üyeleri (mesela Ğugas İnciciyan, d. 1758-ö. 1833⁶⁷) tarafından kaleme alınmış olan İstanbul şehrinin tarihi ve topoğrafyası üzerine önemli eserler Venedik veya Viyana'da yayınlandı. Hatta İstanbul'da fevkalade zengin

⁶⁴ “Yek şebî ki der Boğâz-i dilnûvâz gûzarânîde-em”, *Ez her dehen suhanî ve ez her çemen semenî* içinde, Kabul 1913, s. 83.

⁶⁵ Garip bir biçimde İstanbul, bazı günümüz Ermeni yazarlar tarafından “Diaspora”nın bir parçası olarak kabul edilir. Ermeni edebiyatının gelişimi ile ilgili olarak bkz. Kevork B. Bardakjian, *Modern Ermeni Edebiyatı*, çev. Fatma Ünal ve Maral Aktokmakyan, İstanbul 2013. Zengin bir kaynak eser için bkz. Kevork Pamukciyan'ın, *İstanbul Yazıları* (dn. 10'da zikredilmişti), IV c., İstanbul 2002-2003. Ayrıca bkz. Raymond Kévorkian, “Littérature arménienne: Constantinople et son activité littéraire au XIXe Siècle”, *Revue de Littérature comparée*, 1985, c. 59, sy. 2, s. 199-209.

⁶⁶ İstanbul'da 1756'da kurulmuş olan Patrikhane Matbaası, daha önceki Kiril Lukaris'inkine benzer biçimde bir yıldan az bir süre ayakta kaldı. Bununla birlikte 1798'de patrikliğe bağlı bir Rum matbaası kuruldu ve bu tarihten sonra hemen hemen ara vermeksizin faaliyetini sürdürdü.

⁶⁷ Onun *Tesut'ıwn hamaşot hin ew nor aşarhagrut'ean*'ının (Eski ve Yeni Coğrafya Üzerine Müşahedeler) beşinci bölümü bir İstanbul tarihi içerir. Türkçe çevirisi için bkz. Hrand D. Andreasyan (çev.), *XVIII. Asırda İstanbul* (İstanbul 1976).

ve renkli bir Ermeni basın-yayın ve edebiyat etkinliğinin ortaya çıkışından sonra bile çoğu İstanbul yerlisi Mihitaristler etkilerini göstermeye devam ettiler.

İstanbul'da Bulgar edebiyatı Bulgar Prensiği'nin kuruluşundan (1878) ancak birkaç on yıl önce gelişme gösterdi.⁶⁸ Yeni devlet (özellikle Doğu Rumeli'yi ilhak ettikten sonra), bütün edebiyatçıları cezbetti ve tıpkı Yunan Krallığı gibi hemen her türlü edebî etkinlik alanında ilk sıraya yerleşti. Fakat bu dönemin öncesinde, yani Bulgar dili ve edebiyatının gelişiminin en can alıcı evresinde (ki bu *Vızrajdan*-Ulusal Uyanış dönemine denk gelir) İstanbul, Bulgar topraklarındaki şehirlerin kendisiyle boy ölçüşemediği bir merkezdi. Bulgar siyasi sığınmacılar Sırbistan, Romanya ve diğer ülkelerde yürüttüğü hayli etkin ve çoğu zaman devrimci bir yayın faaliyetinde bulunmaktaydı.⁶⁹ Fakat 1878'e kadar hayatının büyük bölümünü ülke dışında geçirmiş bir rahip ve siyaset adamı olan Vasil Drumev (d. 1840-ö. 1901) gibi bir yazar bile, *Neştastna Familiya*'sını (Bir Dertli Aile), aynı zamanda Bulgarca ilk roman denemesi olarak kabul edilebilecek "bir Bulgar halk hikâyesi"ni İstanbul'da 1860'ta *Bilgarski Knijitsi* dergisinde yayınladı.⁷⁰

İstanbul bir bakıma haklı olarak modern Arnavut edebiyatının beşiği olarak bile düşünülebilir. Şemseddin Sami (d. 1850-ö. 1904) tarafından geliştirilen ve "İstanbul

alfabesi" (*Alfabeti-i Stambollit*) olarak anılan ortak bir Arnavutça alfabe, ilk defa İstanbul'da tasarlandı.⁷¹ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Arnavutça süreli yayın, *Shoqëri e të Shtypurit Shkronja Shqip* tarafından yayınlanan *Drita* (Işık), aynı zamanda İstanbul'da da yayınlanıyordu. Şemseddin Sami (Sami-Bey Frashëri) veya Arnavutluğun "millî şairi" olarak kabul edilen, ulusal edebiyatın ve günümüz ulusal edebî dilin kurucusu kardeşi Naim Bey gibi önemli kişilerin varlığı sayesinde şehrin aynı zamanda parlak bir edebî faaliyet merkezi olma yeterliliği de vardı -bu bakımdan Ermenice edebî faaliyetlere benzerlik gösterir-. Fakat Osmanlı yönetiminin sürdürdüğü kısıtlayıcı siyaset, böyle bir gelişmeyi engelledi. Gayrimüslimler edebî etkinlikleri bakımından -en azından dil tercihi bağlamında-nispeten özgür iken, Müslüman yazarların kabul gören Arapça, Farsça veya Türkçe dışında kendi ana dillerinde eser vermekte ciddi güçlüklerle karşılaşmaları gibi çelişkili bir olguydu. Bu durum, Osmanlı'nın son dönemi, özellikle II. Abdülhamid devri için geçerlidir. Ömrünün büyük bölümünü İstanbul'da devlet hizmetinde geçirmiş olan Naim Bey (Frashëri, d. 1846-ö. 1900), *İlyada*'nın ilk kitabının (Türkçeye) çevirisini, *Tahayyülât*'ını (Hayaller, 1884) Farsça ve hatta Rumca eserlerini (şairler, bir Türkçe dilbilgisi) Osmanlı başkentinde yayımlayabiliyordu. Fakat kendi ana dilinde kaleme aldığı eserleri -ve hatta kendisine en büyük şöret bahşedecek eserlerini- yurt dışında ve genellikle tam ismini kullanmaksızın yayınlamaya zorlandı.

Benzer şekilde Kürt yazarların da Osmanlı başkentinde edebî faaliyette bulunmaları ancak kısa sürmüş görece özgürlük döneminden -II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra ve Mütareke yılları esnasında- yararlanabilmiş olmaları sayesinde. Bununla beraber, İstanbul'da buldukları süre içinde edindikleri deneyim, şehir ve onun kozmopolit çevresiyle kurdukları iletişim üzerlerinde derin bir iz bırakmış ve onları hareketlendirmiştir. Modern Kürt milliyetçiliğinin havarisi, Hacı Kadir-i Koyî (d. 1817?-ö. 1897) milliyetçi fikirlerini hayatının son yirmi yılını geçirdiği İstanbul'da geliştirdi.⁷² Ahmed-i Hânî'nin (d. 1651-ö. 1707) şiiri ve millî destanı *Mem û Zin* ile tanışması İstanbul'da oldu. Siyasi mücadele için gazeteciliğin önemini farkına yine Osmanlı başkentinde vardı. Bu düşünce ve fikirlerini ölüm tarihi olan 1897 yılına kadar dile getirdiği şiirlerini İstanbul'da yaşadığı yıllarda kaleme aldı. Hacı Kadir-i

68 İstanbul ("Tsarigrad") belki de XIX. yüzyıldaki en büyük Bulgar şehri kabul edilebilir. 1878'e kadar en büyük Bulgar kasabaları -Rusçuk (Ruse) ve Filibe (Plovdiv)- 20.000 civarında bir nüfusa sahipti, hâlbuki İstanbul'da 40.000 Bulgar (Makedonyahlı da dâhil) yaşıyordu. Feriköy Mezarlığı da o dönemde mevcut en büyük Bulgar mezarlığı olarak öne çıkmaktadır.

69 *Tanzimat* beraberinde göreceli bir özgürlük ortamı doğurdu. Fakat yine de Fransa veya İngiltere gibi Batı ülkelerindeki özgürlük derecesini asla sağlayamadı. Siyasi sığınmacıların kendilerine ikamet yeri olarak seçtikleri Batı Avrupa, Rusya ve civar ülkelerde, hatta Osmanlı İmparatorluğu'na kâğıt üzerinde bağlı devletlerde (Sırbistan, Romanya, Mısır) bile bütün toplulukların (öyle ki zaman zaman Müslüman Türkler de buna dahildir) bir tür "paralel" edebî etkinliğin olmasının başat sebebi budur. Fakat belki de devrimcilerin imparatorluk sınırları içinde eserlerini yayınlamalarına izin verilmemesi anlaşılabilirse de, yasaklıların hepsi onlardan ibaret değildi. Hatta Şemseddin Samî ve kardeşi Naim Bey gibi Osmanlı devlet memuru olanlar bile Arnavutça eserlerini ülke dışında yayınladılar. İranlı mülteci Mirza Habib-i İsfahanî (d. 1835-ö. 1895) Molière'in *Misanthrope* (*Merdüm-giriz*) tercümesini ve Farsça dilbilgisi üzerine çok sayıda Farsça eserlerini İstanbul'da yayımlayabiliyordu. Fakat bunlara, onun Fars dilinde yeni bir düz yazı türü geleneği doğuracak J. Morier'in *Adventures of Hajji Baba of Ispahan*'ının (Fransızca tercümesinden) çığır açan çevirisi dâhil değildir. Bu çeviri en sonunda, 1905'te İngiliz sömürgesi olan Hindistan'da, Kalküta'da D.C. Phillott tarafından yayımlanmakla beraber, çeviri yanlış olarak Şeyh Ahmed Ruhî Kirmanî'ye atfedildi.

70 Eserin ikinci baskısının 1875'te Rusçuk'ta Tuna Vilayet Matbaası'nda yapılması oldukça ilginçtir.

71 Bkz. Frances Trix, "The Stamboul Alphabet of Shemseddin Sami Bey: precursor to Turkish Script Reform", *IJMES*, 1999, c. 31, s. 255-272.

72 Üsküdar'daki Karacaahmet Mezarlığı'nda toprağa verildi.

Koyî, en büyük Kürt şairlerinden biri olarak kabul görür. Şiirlerinden örnekler 1898’de ilk Kürtçe gazete *Kurdistan*’da yayınlanmıştır. Bununla birlikte, bu gazete de yurt dışında, Kahire’de yayınlanmak zorunda kalacaktı.

Pek çok Kürt aydın, yazılarında Osmanlı Türkçesini kullanıyordu. Osmanlı Türkçesi aynı zamanda İstanbul’da genellikle çift dilde yayın yapan Kürtçe basında da hâkimdi. İstanbul’daki Çerkezlerin ve diğer Kafkasyalı yazarların edebî faaliyetlerine baktığımızda da benzer bir tablo ile karşılaşırız. Çerkezce metinlerin görüldüğü ilk süreli yayın 1911’de İstanbul’da yayın hayatına başlayan “Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti”nin⁷³ sözcüsü *Ghuaze* (Kılavuz) dergisi idi. Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti’nin dergisi *Diyane* (Anamız) 1920’de Osmanlı Türkçesi ve Çerkezce yayınlandı; bu sonuncu dil için ilk defa Latin alfabesi kullanıldı.

İstanbul’daki gayrimüslim azınlıklar hariç Türkçe dışında başka dillerdeki edebî faaliyete son veren Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra birçok Kürt aydını ve yazarı -tıpkı daha önce Rum ve Bulgarlar gibi- şehri terk etti. İstanbul’a daha XIX. yüzyılın sonunda gelmiş olan “Pîremerd” (Süleymaniyeli Tefik, d. 1867-ö. 1950), Muhammed Emin Zeki (d. 1880-ö. 1948) ya da Tefik Vehbi (d. 1891-ö. 1984) gibi Güney-Kürdistan’daki anayurtlarına dönmüş olanlar ise döndükleri yerlerin kültür hayatında önemli bir rol oynayacaklardır.

Başka Edebiyatların Eserlerinde İstanbul Şehri

Çeşitli cemaatlerin edebî faaliyetlerinde şehrin kendisi ne kadar önemli idi? Şehir bu eserlerde nasıl ve ne ölçüde görüldü?

İstanbul değişik edebî türlerde; şiirler, oyunlar ve *chroniqueler*, romanlarda karşımıza çıkar. Boğaz; İranlı ve Arap şairlere olduğu kadar Rum ve Bulgar birçok şaire de ilham kaynağı olmuştur. Oyunlar, genellikle komediler, daha önce görüldüğü üzere, Osmanlı başkentinin çok uluslu, çok dilli toplumunu alaya almaya dayanıyordu. Fakat şehrin etkisinin en açık şekilde görüleceği tür romandır. XIX. yüzyıl İstanbul’unun okur kitlesi arasında rağbet edilen çeviri edebiyat, büyük ölçüde büyük şehirlerdeki, özellikle şehirlerin şahı, Fransız başkentindeki hayatı gösteren romanlardan oluşuyordu. Eugène Sue’nin *Les Mystères de Paris*’i (1842-1843) yeni bir türün, “şehir sırları” türünün öncülüğünü yaptı. Bu tür romanlarda karakterler, şehirlerinin saklı yeraltı dünyalarını keşfeder, rüşvet ve istismarı bulup

⁷³ Bu gazete ile ilgili olarak bkz. Fahri Huvaj, “Çerkeslerin İlk Gazetecilik Deneyimi: Ghuaze”, *Nart*, 1997, sy. 4, s. 8-11.

ortaya çıkarır, şiddet ve sapkın cinselliği tasvir ederler.⁷⁴ “Paris’in Sırları”nın ilham kaynağı olduğu romanlar, İstanbul’da da yayınlandı ve “İstanbul romanları” diye adlandırılabilir eserlerin doğmasına vesile oldu.⁷⁵ Bu tür romanları ilk yazarlar Osmanlı Rumları idi: Lefkadalı Christoforos Samarcidis’in (d. 1843-ö. 1900), *Apokryfa Kônstantinoupoleôs*’i (İstanbul Sırları, 3 bölüm, İstanbul 1868-69) bu tür romanların muhtemelen en tipik örneğidir.⁷⁶ Her ne kadar yazarın kendisi girişte Shakespeare’ye atıfta bulunmayı tercih etmişse de eser görünür biçimde Sue’nin romanından etkilenmiştir. Roman 1840’lar ile 1850’ler arasındaki şehri ve Kırım Savaşı’nın yol açtığı değişimleri tasvir eder. Samarcidis’in romanı şehrin, özellikle Beyoğlu’nun topoğrafyası hakkında verdiği doğru bilgiyle öne çıkar. Bununla beraber Samarcidis, Ayasofya’dan veya İstanbul’un camilerinden hiç söz etmez. Türk nüfus az veya çok görmezden gelinir; bu eğilim G. Theotokas’ın *Leonis*’i (1940) ya da Maria İordanidu’nun *Loksantra*’sı (1963) gibi XX. yüzyıl eserlerinde hâlâ karşılaşılabileceğimiz bir olgudur. Samarcidis’in *İstanbul Sırları*, Osmanlı’da oldukça başarı kazanmıştır. Eser, Petko Slaveykov tarafından Bulgarcaya bile tercüme edilmiştir.⁷⁷

Yüzyılın sonunda, Fransızca yazılmış yaklaşık 1.000 sayfalık bir roman olan Jacques Loria’nın (d. 1860-ö. 1948) *Les Mystères de Péra*’sı (Beyoğlu’nun Sırları) görülmemiş bir başarı kazanmışa benzer.⁷⁸ Roman 5 Ocak ile 16 Temmuz 1897 arasında 16 sayfalık 56 fasikül hâlinde yayınlanmıştır. Beyoğlu hakkında çok az bilgi verir ve daha çok bir polisiye romanını andırır. İstanbul’un yerlisi olan yazar, Osmanlı Yahudileri arasında Fransız dili ve kültürünün yayılmasında son derece önemli bir rol oynayan Alliance Israélite Universelle okullarında öğretmenlik yapmıştır. Yazarlık hayatı tipik biçimde “Osmanlı” olarak görülebilir: Fransızca, Yahudi-

⁷⁴ Krş. Richard Daniel Lehan, *The City in Literature: An Intellectual and Cultural History*, Berkeley 1998.

⁷⁵ Bkz. Henri Tonnet, “Les Premiers romans grecs à sujet turc”, *Revue des Etudes Néohelléniques*, 1992, c. 1, sy. 1, s. 5-19.

⁷⁶ Petros İ. İoannidis mahlası ile yayınlanmış olan *Heptalofos é Êthê kai ethima Kônstantinoupoleôs* (Yedi Tepe ya da İstanbul’un Tarz ve Ahşanlıkları) özel bir durumdur. Bu eserin ilk kitabı 1855’te İstanbul’da Anadolu Matbaası’nda basılmış ve 1866’da Atina’da *Apokryfa tês Kônstantinoupoleôs* başlığıyla yeniden yayınlanmıştır.

⁷⁷ *Tsarigradski Potaynosti*, İstanbul 1869-1875, 3 bölüm.

⁷⁸ Strauss, “İstanbul’da Basılan Fransızca Kitaplar”, s. 34; Strauss, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu (19-20. Yüzyıllar) ?”, *Kritik*, 2008, sy. 2, s. 35-36]. *Mystères de Péra*’nın aynı zamanda bir tiyatro uyarlaması da mevcuttur, hâlbuki Yahudi-İspanyolcası Selânik’te 1927-1928 gibi geç bir tarihte yayınlanmıştır.

İspanyolcası ve Türkçe eserler vermiştir.⁷⁹ *Mystères de Péra* söz konusu olduğunda Almandada benzer bir romanın -*Osmanische Post*'ta yayınlanmıştır- ve Ep. C. Kyriakidis'in *Karamanlı* versiyonu Evangelinos Misailidis'in *Anatoli*'sinde çıkmış olan bir Rumca romanın (*Ta Apokryfa tou Peran*, 1889) kendisini öncelediği söylenebilir.

Yukarıda değinilen eserlerin belki de hiçbiri "şehir sırları" türünün hakikaten başarılı bir örneği olarak kabul edilebilir. Fakat sansür ve diğer sınırlamalar sebebiyle türün kendine has özelliklerinin o dönemde İstanbul'da yayınlanan eserlerde ancak güçlkle aktarılabilceği dikkate alınmalıdır.

Belki de bu sebepten dolayı Stefanos Ksenos'un (d. 1821-ö. 1893), *The Devil in Turkey or Scenes in Constantinople* (Şeytan Türkiye'de yahut İstanbul Manzaranı, London 1851),⁸⁰ ya da Alphonse Royer'in (d. 1803-ö. 1875) *Les Janissaires*'i (Yeniçeriler, Paris 1844) gibi daha ilginç "İstanbul Romanları"ndan bazıları yurt dışında yayınlandı. Bu romanlar, II. Mahmud tarafından Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesi esnasında (1826) İstanbul'daki durumu ve havayı tasvir eder. İzmir'in yerlisi olan Ksenos; "Bu işe Boğaz'ın güzel kıyılarının üzerinde koyulur." der. Çıtayı yüksek tutar: "... İmparatorluktaki farklı kavimlerin Reform'dan (yani Sultan Mahmud'un) hem önce hem sonra durumlarını, âdetlerini, duygu ve düşüncelerini... ortaya koymak." Fransız yazar *Royer*, 1826 Yeniçeri Ayaklanması esnasında İstanbul'da idi⁸¹ ve daha sonra tanık olduğu olayları bu romanda anlattı. Bu eserin Bulgarca çevirisi daha sonra *Tsarigradski Vestnik* gazetesinde tefrika edilmiştir.⁸² Son olarak Sakızlı Konstantinos Ramfos'un (d. 1776-ö. 1871), 1811 ila 1823 arasındaki dönemin bir tasvirini sunan *Halet Efendi* isimli, hacimli bir romanı da unutmamalı.⁸³

Grigorios Paleologos'un (d. 1794-ö. 1847) *Ho Polyopathês* (Cefakeş, 1839) isimli romanı özel bir yer tutar. Bir İstanbul yerlisi olan Yunan yazar (hayata gözlerini

yine doğduğu şehirde yumar) Avrupa'da eğitim gördü. Paris'te *Esquisses des moeurs turques au XIXe siècle* (XIX. Yüzyıl Türk Âdetlerinden Görünüm) başlıklı bir dizi diyalog yayınladı. *Ho Polyopathês* isimli romanı Voltaire'in *Candide*'ini hatırlatır. Roman, İstanbul'daki Fransız sefaretinde bir tercümanın oğlu olan avukat Alexander Favinis'in hikâyesini anlatır. Kitapta Favinis'in İstanbul'daki hem çocukluk hem gençlik yılları tasvir edilir ve Avrupa'daki seyahatleri ile Kuzey Afrika'da korsanlar elindeki tutsaklığı aktarılır. Her ne kadar uzun süre unutulmuş olsa da bu roman, eğer *Filothou parerga*'yı bir tarafa bırakırsak, Yunan edebiyatında tam bir roman olarak kabul edilebilecek ilk girişimdir. Kaderin cilvesi, roman yeniden keşfedilişini büyük ölçüde Evangelinos Misailidis'in (d. 1820-ö. 1889) İstanbul'da 1871-1872'de *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr ve Cefakeş* başlığı ile yayınlanmış, Karamanlı uyarlamasına borçludur.⁸⁴ Bir süre ilk "Türk romanı" olarak kabul edilen⁸⁵ Misailidis'in bu uyarlaması Osmanlı başkentinin; tımarhanelerini, fahişelerin dünyasını ve eğlence yerleri gibi yeni veçhelerini keşfetmemize olanak sağlar. Misailidis'in uyarlamasında yaptığı değişiklikler sayesinde, bu pikaresk roman hakiki bir "Osmanlı" romanı hâline gelir.

İstanbul'un; üç büyük milletin -Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler- edebî eserlerinde Bulgarların, Arnavutların ya da Kürtlerin eserlerinden daha fazla işlendiği vurgulanmalıdır. Çağdaş Yunan edebiyatında şehir deneyimi uzun bir zaman İstanbul (Konstantinopolis) ile koparılamaz biçimde ilintilidir. Aleksandra Papadopulu gibi İstanbul kökenli Rum yazarların eserleri de, esaslı bir biçimde şehirli eserlerdir. Hikâyelerindeki kadın başkişiler genellikle orta sınıf İstanbul Rum kadınlarına mensuptur. Bundan başka Batı Ermeni edebiyatı da uzun bir süre esas itibarıyla şehir edebiyatının niteliklerini barındırmaktaydı. Önde gelen yazarlar çoğu zaman İstanbul'un yerlisi olup onların eserleri de şehirdeki hayata ve onun meselelerine dayanıyordu. Gerçekçi yazarlar XIX. yüzyıl İstanbul hayatının karanlık tarafını gözler önüne sermekten çekinmemişlerdir. Edebiyatta taşraya pek fazla bir yer verildiği ileri sürülemez. -Osmanlı Türk edebiyatı ile paylaşılan bir özellik.- Buna karşın, başkentte Anadolu Ermeni göçmenlerle (*panduxt*), karşılaşmak mümkündür ve bazı yazarlar onların kötü hâl ve durumları ile ilgilenir. "Hrant" (yani Melkon Gürciyan,

⁷⁹ Bkz. Elena Romero, *La Creación literaria en lengua sefardí*, Madrid 1992, s. 277.

⁸⁰ Grekçe aslı, *Ho Diabolos en Tourkia êtoi Skênai en Konstantinoupolei*, on bir yıl sonra çıktı (London 1862). Başlık Lesage'in ünlü romanı *Le Diable Boîteux*'üne (Topal Şeytan, 1707) göndermede bulunur. Burada şeytan, Asmodeus, romanın kahramanı Don Cleophas'ı bir gece yolculuğuna çıkarır ve ona insanların mahremiyetinde cereyan eden olayları göstermek için evlerin çatılarını kaldırır.

⁸¹ Yazar, romanın yanı sıra II. Mahmud ve reformları hakkında bir makale de kaleme almıştır (bkz. "Sultan Mahmoud II", *Revue de Paris*, 1857, s. 252-267).

⁸² Bu çeviri, yanlış biçimde, Bulgar edebiyatında Macar yazar Jókai Mór'un (d. 1825-ö. 1904) bir romanının çevirisi olarak görünür.

⁸³ *Ho Chalet Efentês*, IV c., Atina 1867-1871. II. Meşrutiyet'ten sonra İzmir'de de basıldı (1909).

⁸⁴ Robert Anhegger ile Vedat Günyol'un hazırladığı yeni baskı için bkz. *Seyreyle Dünyayı* (*Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş*), İstanbul 1988.

⁸⁵ Romanın aslı ilk kez Yunan yazar Sula Boz tarafından keşfedilmiştir (bkz. Sula Boz, "Üç İsim Bir Akralık", *Milliyet Sanat Dergisi*, 1990, sy. 242, s. 38-39).

d. 1859-ö. 1915), edebî faaliyetinin büyük bölümünü bu talihsizlerin sefalet içindeki hayatının tasvirine ayırmıştır (Mesela onların hayatına dair bir dizi makale: “Panduxti Keankên”, *Masis*’te yayınlandı). Her ne kadar Türk edebiyatından daha erken bir tarihte gerçekleşmişse de, doğu vilayetlerindeki hayat, Batı Ermeni edebiyatında nispeten geç bir tarihte keşfedilmiştir.⁸⁶ Bu durum, İstanbul edebiyat topluluğu için önem arz eder ve *Masis* 1900 yılında okurlarına şu soruyu yöneltir: “Türkiye’deki Ermenilerin fikir hayatının ana merkezi olarak İstanbul, tüm bütünlüğü ve mükemmelliği ile böyle bir edebiyat (yani taşra edebiyatını) yaratabilir mi?”⁸⁷

1878’e kadar İstanbul’da yayınlanmış temel Bulgar eserlerinde şehir, daha az yer tutar. Neredeyse bütün Bulgar yazarların başkente, doğdukları kasabalardan gelmiş oldukları göz önünde bulundurulacak olursa bu belki şaşırtıcı olmayabilir. Ne de olsa ilhamlarını genellikle buralardan alıyorlardı. Petko Slaveykov’un ünlü ve bu açıdan simgesel niteliğe sahip bir şiirinde, *İzvorit na Belonogata* (Akbaldır’ın Çeşmesi, 1873),⁸⁸ Bulgar kızı Gergana, Bulgar yurdunu Türk vezirin tımturaklı tekliflerine karşı savunur ve İstanbul’da vaat edilen bir hayatın gönül çelici taraflarından etkilenmemiş görünür. Ana yurt hasreti Veliçkov’un daha önce değinilen “İstanbul soneleri”inde dahi kendisini hissettirir. Osmanlı başkentine duyulan merak ve ilgi Royer’in *Eniçerete* başlığı ile *Tsarigradski Vestnik*’te tefrika edilen “Yeniçeriler”i, ya da Samarcidis’in “İstanbul’un Sırları” çevirisi gibi tercüme eserlerin seçiminde daha belirgindir. Hatta Bulgarcadaki ilk yemek kitabı da ilginç bir biçimde İstanbul mutfağına dayanır.⁸⁹ Bulgarların şehri nasıl yaşadıklarını görmek için çok sayıdaki otobiyografiyi incelemek gerekir. Bunların içerisinde Osmanlı başkentinde önce öğrenci, ardından meşhur *Mekteb-i Tıbbiye*’de bir profesör olarak yirmi beş yıl yaşamış, Kazanlıklık Doktor Hristo Stambolski’nin (d. 1843-ö. 1932) hatıraları özel bir ilgiyi hak eder.⁹⁰

⁸⁶ Kurucular arasında 1890’larda Rupen Zartarian (d. 1874-ö. 1915) ve “Tılgadintsi” (Hovhannes Harutiunian, d. 1860-ö. 1915) vardı.

⁸⁷ Bkz. James Etmekjian, *The French Influence on the Western Armenian Renaissance 1843-1915*, New York 1964, s. 249.

⁸⁸ Slaveykov’a göre şiir Lyubimets ile Harmanlı arasındaki yol üzerinde bulunan bir kaynak olan Akbaldır Çeşmesi ile ilgili olarak halk arasında dolaşan bir söylentiye dayanır.

⁸⁹ *Gotvarska Kniga ili Postavleniya za vsyakakvi gostbi, spored kakto gi pravlyat v Tsarigrad*, İstanbul 1870. Dönemin İstanbul hayatı üzerine ilginç bir etnografik malzeme teşkil eden bu kitap da Slaveykov tarafından yayımlandı.

⁹⁰ Bkz. Doktor Hristo Stambolski, *Avtobiografiya, dnevnitsi i spomeni*, 3 c., Sofya 1927-31.

Benzer bir mesafeli tavır bazı Arnavut ve Kürt yazarlarda da gözlemlenebilir. Naim Frashëri’nin ünlü *Bagëti e Bujqësija’sı* (Sürüler ve Mahsüller, Bükreş 1886) bir kır şiiridir ve şair burada, bir yandan şehir hayatından duyduğu hoşnutsuzlukları dile getirirken diğer yandan da Arnavutluk’taki taşra ve kır hayatını yüceltir. Benzer şekilde Arnavut edebiyatındaki ilk roman, Osmanlı İmparatorluğu’nda bir devlet memuru olan, hatta 1883’te Lübnan genel valiliği bile yapan Arnavut Katolik Pashko Vasa’nın (Vasa Efendi, daha sonra paşa, d. 1825-ö. 1892), *Bardha de Témal* (Paris 1890) isimli romanı (her ne kadar Fransızca kaleme alınmışsa da) İstanbul’da değil fakat Kuzey Arnavutluk’ta İşkodra’da geçer. İlk Kürtçe düz yazı eser olan *Çirok* bir köy çobanının oğlu hakkında bir hikâye anlatır. Bu farklılık gösteren tavır belki de en iyi Osmanlı başkentinde kaldığı esnada “Said-i Kürdi” diye tanınan ve zaman zaman Kürtçe makaleler yazmış olan Bediuzzaman Said Nursi (d. 1875-ö. 1960) tarafından dile getirilmiştir.⁹¹ Ona göre İstanbul; bir *zehirli bal* gibiydi.⁹²

⁹¹ Nitekim Said Nursi, Kürd Teâvün ve Terakki Cemiyeti’nin sözcüsü olarak İstanbul’da 1908’de kurulmuş iki haftada bir yayınlanan *Kürd Teâvün ve Terakki Gazetesi*’nde “Kürdce Nasayih” yayınladı.

⁹² Rohat Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri*, İstanbul 1998, s. 74 vd.